

УДК 930(477)"1919/1931":929 О.Грушевський

С. В. Трубочанінов

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В 1919–1931 рр.

У статті аналізується діяльність Олександра Грушевського (1877-1942) як організатора і активного учасника історично-географічних досліджень в системі Української Академії наук у 1919-1931 рр. У першу чергу йдеться про його керівництво Постійною комісією для складання історично-географічного словника української землі, яку він очолював у березні 1919 р. О. Грушевський також був керівником історично-географічної підсекції історичної секції науково-дослідної кафедри історії України, членом багатьох комісій ВУАН. Спільно з М. Грушевським редагував "Праці історичної секції", був членом редколегії журналу "Україна", "Записок історично-філологічного відділу ВУАН". Протягом 1927-1931 рр. за його редакцією вийшло 4 томи "Історично-географічного збірника". Плідна діяльність ученого на ниві історичної географії обірвалася на початку 1930-х рр. у зв'язку з розгромом історичних установ ВУАН.

Ключові слова: Олександр Грушевський, історична географія, комісія Української Академії наук, історично-географічний словник, "Історично-географічний збірник".

Багатогранна діяльність Олександра Сергійовича Грушевського (1877-1942) – ученого, педагога і громадського діяча, – мала глибоке національне спрямування. Як учений, він збагатив наукове українознавство працями з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, етнографії, літературознавства. О. Грушевський був причетний до розбудови у першій третині ХХ ст. української гуманітарної науки, національної освіти, архівної та бібліотечної справи.

Життя та діяльність О. Грушевського стали предметом дослідження багатьох сучасних науковців. Зокрема, кілька статей присвятили йому відомі історики і архівісти Руслан Пиріг [1; 2] та Ірина Матяш [3; 4]. Про місце О. Грушевського у становленні національної науки на початку ХХ ст. писали філолог Ірина Костюк [5] та історик Людмила Приходько [6]. Вони ж захистили кандидатські дисертації, присвячені діяльності О. Грушевського як історика, організатора архівної та бібліотечної справи, педагога [7], а також літературного критика та історика літератури [8]. Історичним поглядам О. Грушевського присвячена кандидатська дисертація Ігоря Шихненка [9].

Історично-географічні студії в системі Української Академії наук у 1919 – на початку 1930-х років стали предметом дослідження Галини Вербиленко [10; 11; 12], початковий етап цих студій – Ірини Савченко [13; 14]. У роботі Т. Ананьєвої та О. Тодійчук зроблено бібліографічний аналіз "Історично-географічного збірника", який видавався в 1927-1931 рр. під егідою Історично-географічної комісії [15].

Проте до цього часу немає жодної спеціальної роботи, у якій би аналізувалася діяльність О. Грушевського як організатора і активного учасника історично-географічних досліджень в Українській Академії наук у 1919 – на початку 1930-х рр. Заповнення цієї прогалини і є метою нашої статті. Для цього необхідно виконати наступні дослідницькі завдання: з'ясувати місце історичної географії в системі Української Академії наук, охарактеризувати діяльність О. Грушевського на посаді директора (керівничого) Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі, проаналізувати історично-географічні праці ученого 1920-х – початку 1930-х рр.

Як підкреслює І. Матяш, 1917-1921 роки стали для О. Грушевського чи не найактивнішим періодом його життя. Він проводив педагогічну й організаційну діяльність, продукував ідеї й намагався в міру можливості їх втілювати, брав участь у створенні й роботі численних товариств та інституцій [4, с. 255]. О. Грушевський навіть опосередковано долучився до створення Української Академії наук. В процесі обговорення її проекту дискутував з В. Вернадським (доказував тому необхідність перетворення в Академію наук Українського наукового товариства), був посередником у таємній зустрічі останнього з М. Грушевським [16, с.91, 93, 95, 99].

Ще на стадії вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві розглядалася необхідність досліджень в царині історичної географії. 10 серпня 1918 р. автори пояснювальної записки до Комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу УАН на чолі з Дмитром Багалієм підкреслювали: "Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого – для сучасної географії" [17, с.118]. Д. Багалій, А. Кримський, Г. Павлуцький та Є. Тимченко вважали за необхідне створити "особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі, в усіх її межах та за всі часи існування України". Практичним наслідком діяльності цієї комісії стала б можливість складання історичних мап України. Автори записки підкреслювали, що "Історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В. Б. Антонович, який заводив на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста й усякі оселі" [17, с.119].

Вже 16 грудня 1918 р. академік Д. Багалій (лише 10 грудня затверджений наказом гетьмана на посаді голови Історично-філологічного відділу) доповів Спільному зібранню УАН про заснування Комісії історично-географічного словника [17, с.428]. Проте призначення керівника комісії відбулося лише через декілька місяців. 13 березня 1919 р. на засіданні Першого (Історично-Філологічного) відділу УАН було заслухано curriculum vitae, реєстр праць професора О. Грушевського та їх наукову оцінку, яку було зроблено академіком Д. Багалієм і одногослосно схвалено відділом. На засіданні І відділу 20 березня таємним

голосування було одноголосно обрано О. Грушевського на посаду “директора Постійної комісії для видавання історично-географічного словника української землі”. 26 березня голова I відділу академії Д. Багалій згідно зі Статутом Академії надіслав відповідне подання Спільному зібранню УАН [17, с.196, 197]. 29 березня 1919 р. на Спільному зібранні УАН таємним голосуванням О. Грушевського було одноголосно обрано на посаду “директора Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі” [17, с.437].

О. Грушевський якнайкраще відповідав критеріям керівника новоствореної комісії – учень фундатора української історичної географії Володимира Антоновича, у 1899 р. закінчив університет Св. Володимира з дипломом I-го ступеня та золотою медаллю за працю “Турово-Пінське князівство”, успішний вчений, педагог (викладав у Новоросійському, Московському та Петербурзькому університетах), громадський діяч, один із засновників Українського наукового товариства в Києві (1907 р.) та Українського народного університету (1917 р.), перший голова бібліотечно-архівного відділу при Департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх (1918 р.) [4, с.253-256].

23 квітня 1919 р. відбулося перше засідання комісії. У ньому брали участь: академік Д. Багалій, директор Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі професор О. Грушевський, члени комісії – К. Мельник-Антонович, В. Козловська, В. Щербина, І. Каманін, О. Гермайзе. У вступній промові Д. Багалій повідомив присутніх про затвердження Першим відділом УАН персонального складу Постійної комісії. Він зазначив, що робота по складанню історично-географічного словника була розпочата ще В. Антоновичем і гуртком, який він організував. О. Грушевський виступив з доповіддю про план роботи по складанню словника. Присутні також заслухали доповідь К. Мельник-Антонович “Заходи Антоновича біля складання словника і сучасне становище підготованого ним матеріала”. В. Щербина та І. Каманін доповнили доповідь своїми згадками про роботу гуртка В. Антоновича. Зокрема, І. Каманін вказав, що картки, які були підготовлені гуртком В. Антоновича, зберігалися в окремій шафі Київського Центрального Архіву. Доповіді й інформації викликали жваву дискусію щодо змісту словника, території, яку планувалося охопити, форми подачі матеріалів, методів та організації роботи. Було вирішено вже на черговому засіданні комісії обговорити план роботи, оглянути картки, підготовлені гуртком В. Антоновича та з'ясувати, які джерела вже були використані і оброблені В. Антоновичем [18, арк.1-2].

30 квітня відбулося друге засідання комісії. До роботи комісії на ньому долучилися В. Абрамович, Є. Перфецький та Л. Добровольський. Академік Д. Багалій назвав основні джерела для проектного словника: “Топографические описания наместничеств”, “Историко-статистические описания губерний” початку XIX ст., архівні джерела. Він зазначив, що хоча цього основного матеріалу В. Антонович і не використав, проте картки його гуртка “дають повну можливість зробити перевірку того, що вже зроблено і використати, і до цієї перевірки треба, не гаючись приступити”. Було вирішено розшукати картки з матеріалами, які могли залишитись на руках членів гуртка. В. Абрамовичу було доручено здійснити перевірку використаних В. Антоновичем джерел і про її результати доповісти через два тижні. Після того, як членів комісії було закріплено за певними регіонами, було вирішено залучити до роботи над Словником “нові сили”, у т.ч. науковців з Харкова та Кам'янець-Подільського університету [19, арк.1-2].

За свідченнями О. Грушевського, з травня 1919 року комісія розпочала роботу в постійному складі. “Голова, два постійних членів і співробітник для вибирання відомостей на картки (спеціальне доручення) – це її мінімальний склад” [20, арк.102]. 22 травня 1919 року на засіданні Першого відділу УАН на посади постійних членів комісії було обрано О. Гермайзе та Є. Перфецького [21, арк.61]. В інформації до канцелярії Неодмінного секретаря УАН, яка була підготовлена від імені Постійної комісії 26 липня 1919 р. за підписами Є. Перфецького (за голову) та секретаря О. Гермайзе, повідомлялося, що постійними співробітниками (на повному утриманні) комісії окрім директора професора Олександра Грушевського були Євген Перфецький та Осип Гермайзе [20, арк.35]. Окрім них, у комісії з квітня 1919 р. на посаді складача покажчика працював Микола Ткаченко [20, арк.3]. У додатку до повідомлення містився список членів Комісії, що не одержували постійну платню: академік Дмитро Багалій, Катерина Антонович, Володимир Щербина, Олександр Рогозинський, Леонід Добровольський, Валерія Козловська, Михайло Карнилович, Віктор Романовський, професор Василь Данилевич, Іван Каманін, приват-доцент Олександр Сагарда, Микола Білинський, Микола Шлемкевич, Володимир Абрамович, [Катерина] Лазаревська, професор Микола Сагарда, Микола Ткаченко, доцент Духовної Академії Попович, доцент Духовної Академії Іваницький, Данило Щербаківський [20, арк.36-37].

Протоколи засідань комісії, які проходили влітку 1919 р., засвідчують вироблення планів діяльності, методики, організації роботи та навіть ідеології історично-географічного словника. Так, на п'ятому засіданні комісії, яке відбулося 11 червня, О. Грушевський висловив думку про необхідність складання покажчиків до таких великих джерел як “Акты Южной и Западной” та “Западной России”, де саме покажчиків не було [22, арк.23в.]. На шостому засіданні (25 червня) при обговоренні питання “про річки, висоти і інші чисто-географічні пункти, про внесення їх до словника”, О. Грушевський запропонував для того, щоб не “поширити роботу над словником до безконечно-великих розмірів”, “обмежуватись тільки тими назвами річок і т.д., що зв'язані цілком виразно з певною історичною подією” [23, арк.1-13в.]. Директор комісії також повідомив присутніх про записку, яку він подав до I відділу Академії наук, про потребу розбити комісію на секції по територіальному зацікавленню (Галичина, Буковина, Холмщина; Лівобережжя; Правобережжя і т.д.) та про запрошення до комісії трьох осіб для складання покажчиків до джерел і вибирання з них матеріалу на картки. На своєму засіданні I відділ схвалив першу частину записки, а стосовно нових штатних співробітників відповів відмовою [23, арк.2].

На достатньо велелюдному восьмому засіданні комісії (30 липня), коли заслуховувалося питання про вироблення інструкції для складання покажчиків до джерел, були присутні: акад. Д. Багалій, проф.

О. Грушевський, М. Карнилович, К. Антонович, К. Лазаревська, В. Щербина, Є. Перфецький, В. Романовський, Л. Добровольський, О. Гермайзе, пр.-доц. О. Сагарда, проф. В. Іваницький, проф. Г. Попович, М. Ткаченко, керівничий комісії для складання біографічного словника В. Модзалевський, редактор відділу тієї ж комісії Н. Мірза-Авак'янц, складачі покажчиків до джерел при обох комісіях Г. Берло і Макашева [24, арк.1].

Відкриваючи дев'яте засідання комісії (30 серпня), О. Грушевський наголосив, що, “зважаючи на надто тривожне становище в Києві, стан облоги, близькість бою й заборону населенню з'являтися на вулицях по 8-ій годині, спокійна робота Комісії, слухання й обмірковування рефератів, що мають бути поданими, навряд чи може одбутись”. На короткому за часом засіданні все ж було розглянуто ряд поточних питань. Зокрема, доручено проф. В. Данилевичу обстоювати на зборах Комітету Національної бібліотеки прохання комісії про передання в її розпорядження історично-географічних матеріалів, які могли потрапляти до бібліотеки [25, арк.1-13в.].

Тільки-но відшуміли бої під Києвом, як Постійна комісія продовжила роботу у звичному режимі. Так, на десятому засіданні (17 вересня 1919 р.) було зачитано реферат Є. Перфецького про м. Олесько в Галичині. Підсумовуючи дискусію з приводу реферату, в якій взяли участь В. Данилевич, В. Щербина та В. Іваницький, директор комісії підкреслив: “трапляється часто, що історія міста сполучається з історією роду. Тому завжди може виникнути спокуса написати не історію міста, а історію рода замість його. В польському “*Sł. geograficznym*” такі помилки трапляються, а наш докладчик нині також допустився її. Крім того, доклад торкається таких дрібниць і деталей, які для замітки в словнику можна було б без шкоди для монографії пропустити” [26, арк.1-2]. 29 вересня комісія заслухала реферат О. Гермайзе “Гадяч, повітове місто на Полтавщині”. Оцінюючи цей реферат, О. Грушевський сказав: “матеріал, який увійшов в історично-географічний нарис про Гадяч, треба було розбити на кілька окремих тем згідно з існуванням того чи іншого історично-географічного терміну, а саме: Гадяч – місто, Гадяч – замок, Гадяцький ключ, повіт і полк. Адже усе це одне прийде давати стаття і про сі поняття, і в словнику, таким чином, можуть статися цілком небажані повторення” [27, арк.1]. На дванадцятому засіданні (8 жовтня 1919 р.) комісія заслухала реферат М. Ткаченка “Остер до половини XVII в.”. І знову О. Грушевський вказує на ті ж хиби, що і в попередніх рефератах – доповідь збудована по розділах тематично, а не хронологічно, містить силу зайвих подробиць [28, арк.1]. Заслуховування рефератів про міста з детальним обговоренням проводилося і на наступних засіданнях комісії.

У лютому 1920 р. О. Грушевський подав до президії УАН звіт про діяльність комісії за вісім місяців її існування. Він, зокрема, зазначав: “Праця комісії проходила в ненормальних важких обставинах: дві політичних зміни, брак регулярної платні, загальна скрута, брак освітлення і палива при тяжких морозах – все це зменшувало інтенсивність праці членів комісії. Дехто з членів опинився по-за Києвом, як п. Абрамович, дехто переживав постійні вагання в своєму службовому стані як п. Рогозинський, професори Духовної Академії, дехто мусів виїхати, як п. Карнилович. Ті ж самі тяжкі обставини перешкодили увійти в зносини з провінцією і взагалі культурними центрами України. Все це відбилося на здобутках праці минулого року і не дали можливості притягнути нових сил робітників, але невеликий гурток, який зорганізувався в минулому році, працював ретельно, ... члени комісії також дали кілька закінчених монографій (Остер, Бахмач, Конотоп)” [29, арк.1].

У травні 1920 р. на засіданні комісії вперше було заслухано “монографії” (фактично, розгорнуті словникові статті. – С. Т.) по історії окремих містечок і сіл (містечок Веприк і Лютецька, сіл Бобрик, Броварки, Книшівка Гадяцького повіту на Полтавщині), які виголосив О. Гермайзе [30, арк.1-13в.].

У вересні 1920 р. до роботи в комісії долучилася дружина Олександра Сергійовича – Ольга, яка складала бібліографію по історичній географії [31, арк.1]. А в березні 1921 р. новим співробітником “по вибранню карток для словника” стала молодша сестра О. Грушевського – Ганна Шамрай [32, арк.1].

На засіданні Постійної комісії 16 грудня 1920 р. піднімалося питання “розроблення археологічного матеріала, з'єданого з минулим населених пунктів”. Було вирішено, що поки не можна буде передати зведення археологічного матеріалу спеціалістам, при певній змозі самим зводити той матеріал [21, арк.64-65].

На XXI засіданні Постійної комісії (31 січня 1921 р.) О. Грушевський виголосив доповідь про географічну номенклатуру. Він звернув увагу на те, що треба встановити якісь критерії для того, щоб вносити у словник матеріал під ту чи іншу назву, як основу. “Способами для встановлення критерія мусять служити, – вказував О. Грушевський, – з одного боку, філологічний аналіз назви, з другого боку, практика народного уживання” [33, арк.1].

У звіті Постійної комісії за перше півріччя 1921 р. зазначалося, що О. Грушевський переглядав зроблені членами комісії статті та картки, редагував їх і вів секретарську працю по комісії (О. Гермайзе секретарював на засіданнях комісії). Він також закінчив перший розділ праці “Степове пограниччє”, який міг увійти як окрема стаття в намічений збірник праць по історичній географії України. Готував до словника статті по Бердичівському повіту (літери Б – J) [32, арк.1-4].

На надзвичайному засіданні Історично-філологічного відділу УАН 21 квітня 1921 р. було підтримано пропозицію О. Грушевського про розширення студій Комісії “над етнографічними й політичними межами України в сьогочаснім і минулім і в зв'язку з тим внести в сміту найближчого півріччя ще одну посаду відповідного штатного співробітника” [34, арк.1]. Проте, як слідує із Звідомлення УАН за 1921 р., у штаті Комісії були лише секретар О. Грушевський, секретар М. Ткаченко та постійний член О. Гермайзе. До роботи було також залучено сім нештатних співробітників [17, с.303].

У 1922 р. зі скороченням штатів в УАН в Постійній комісії для складання історично-географічного словника української землі залишився лише один штатний співробітник – директор О. Грушевський, проте

участь у її роботі брали 10 нештатних співробітників [17, с.337]. У першому півріччі 1923 р., крім керівника, у комісії працювало 12 нештатних співробітників [35, арк.1]. У Звідомленні УАН за 1923 р. зазначалося, що постійну участь в роботі комісії, крім керівника, брало 14 осіб. “Для обговорення методів праці, що ознайомлення з цими методами та теж з аналізом джерел відповідні теми переносились на обговорення семінару соціальної історії України при комісії. Членами та учасниками обговорень були переважно студенти ...” [17, с.390].

У Звідомленні УАН за 1924 р. вказувалося, що комісія працювала під керівництвом директора О. Грушевського вже в складі двох штатних і двох нештатних співробітників. Ними було “остаточно оброблено в статтях місцевості з Остерського, Кролевецького, Козелецького, Кременчуцького та Київського повітів, з південної Волині та Холмщини” [36, с.93].

О. Грушевський залучав до спільної праці з історичної географії науковців із різних регіонів України, про що свідчить його листування з Ю. Виноградським, В. Юркевичем, В. Отамановським, В. Кравченком, В. Чубенком, В. Євфимовським та ін. [37, арк. 3-4, 20, 40-41, 92, 126].

За новими штатами Всеукраїнської Академії наук, затвердженими у жовтні 1925 р., Комісія для складання історично-географічного словника української землі мала складатися з керівничого комісії та трьох наукових співробітників [36, с.148]. Зміни, які відбувалися в системі Академії наук, призвели до певної наукової переорієнтації структур Історично-філологічного відділу. Зокрема, з 1926 р. комісія в офіційних документах називається Історично-географічною (хоча і стара назва також вживалася в окремих документах навіть на початку 1930-х рр.). У Звідомленні УАН за 1926 р. вказувалося, що “Історично-географічна комісія в складі 4 штатних і 4 нештатних співробітників, окрім своєї звичайної роботи – вибирання карткового матеріалу, оброблення окремих питань з історії колонізації та складання статтів словникового типу про селища з районів Київщини, Волині, Чернігівщини та Полтавщини, розпочала архівні студії, що мали за своє завдання вяснити склад київських архівних збірок, які не мають докладних описів, щоб визначити насамперед матеріали історично-географічного змісту” [36, с.243].

У 1927 р. в Історично-географічній комісії працювали: О. Грушевський (керівник); штатні співробітники О. Баранович, М. Ткаченко, Г. Шамрай; “співробітники звичайні” С. Глушко, О. Грушевська, Н. Жданова, С. Шамрай, В. Юркевич [21, арк.10].

Паралельно з основною роботою в Постійній комісії для складання історично-географічного словника української землі, О. Грушевський працював в різних установах УАН. Зокрема, він – член Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (з 1919 р.), Археографічної комісії (з 1919 р.), Софійської комісії (з червня 1923 р.), товариш голови Товариства правників (з березня 1921 р.), а також дійсний член науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Василенка (1922-1923 рр.) [6, с.213].

Пізніше О. Грушевський очолив історично-економічну підсекцію історичної секції при науково-дослідній кафедрі історії України під керівництвом М. Грушевського. Як зазначалося у Звідомленні УАН за 1926 р., історично-економічна підсекція продовжувала вивчення соціально-економічних відносин України XVI-XVIII ст., перенісши центр ваги на відносини “географічно-колонізаційні” і, таким чином, стала історично-географічною. На її засіданнях було зачитано 10 розвідок, які пізніше вийшли друком [36, с.241]. У Звідомленні ВУАН за 1927 р. вказувалося, що історична секція з історично-географічною підсекцією провели урочисті збори до 100-річчя першого збірника українських пісень М. Максимовича, а також наукові зібрання, присвячені П. Кулішу, О. Лазаревському, О. Кобилянській. Праці історично-географічної підсекції зачитувалися на її засіданнях і друкувалися у виданнях Академії [36, с.358]. Спільно з М. Грушевським редагував “Праці історичної секції”, був членом редколегії журналу “Україна”, “Записок історично-філологічного відділу ВУАН” [6, с.213].

У плани комісії було внесено зміни у зв'язку із початком індустріалізації. 31 січня 1927 р. Президія Укнауки ухвалила: “Утворити при ВУАН Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території і доручити їй ... розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану”. Серед залучених до співпраці в комісії учених був і проф. О. Грушевський [10, с.83].

Запланований ще у 1918 р. Історично-географічний словник так і не був завершений. Але зібраний в процесі роботи матеріал був вартий опублікування. З цією метою було започатковано “Історично-географічний збірник” за редакцією О. Грушевського. Протягом 1927-1931 рр. вийшло в світ чотири томи збірника, які вмістили 42 статті, присвячені окремим питанням з історії заселення Київщини, Волині, Чернігівщини, Поділля, історії окремих міст (Стародуба, Василькова, Борисполя, міст Поділля, Лівобережної України) тощо. Авторство цих статей належало 15 особам: співробітникам Комісії та краєзнавцям. Найбільше із опублікованих у збірнику статей належало О. Грушевському і нештатному співробітнику Комісії С. Шамраю – по шість.

З шести опублікованих в “Історично-географічному збірнику” статей О. Грушевського чотири стосувалося XVI ст., дві – XVII-XVIII ст. В них висвітлювалися питання оборони прикордонних місцевостей, замків Великого князівства Литовського, соціальний стан міщанства тощо. Так, у розвідці “До історії сторожі в замках XVI в.” проаналізовані характер, організація оборони, види сторожі, її обов'язки, практика утримання, інтерес до проблеми оборони з боку адміністрації та населення [38]. У роботах “Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.” [39] та “Луцьке міщанство в XVI в.” [40] наголошується на важливості проблеми оборони для того часу, на спільному та відмінному в інтересах різних верств населення щодо її забезпечення.

Хронологічно близька до попередньої проблематика, яка піднята у розвідці “Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.”. О. Грушевський показує активність міщанства щодо аналізу прибутковості бюджету старостинського уряду та його діяльності при розподілі робіт. Так, міщани скаржилися на ухилення селян від

виконання робіт, оскільки давні замкові села було роздано шляхті, і тому відповідні повинності перекладалися на плечі міщан [41, с.5].

У зв'язку з вивченням історії сільських населених пунктів в іншій розвідці О. Грушевським було проаналізовано таке важливе джерело як гетьманські земельні універсали, які видавалися українськими гетьманами у 1660-1670-х рр. [42]. Слід зазначити, що проблеми гетьманських універсалів на землі дослідник звертався неодноразово. Так, у статті "Універсали та грамоти у земельних справах 1650-1660 рр." він висвітлює особливості земельної політики українських гетьманів та царські грамоти на земельні маєтки для козацьких полковників [43]. Одна із опублікованих розвідок присвячена невеликому населеному пункту – селу Суличівка на Чернігівщині. Спираючись на архівні джерела та "Рум'янцевський Опис", який О. Грушевський вважав важливим джерелом з соціально-економічної історії України XVIII ст., автор змальовує панораму розвитку села у XVII-XVIII ст. [44].

Редакційна робота О. Грушевського над "Історично-географічним збірником" добре видна за рукописами статей з ґрунтовними редакційними правками, які зберігаються в архівному фонді ВУАН в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [45] та у фонді 1235 "Грушевські – історики, лінгвісти" Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [46, арк.1-23]. В останній установі в десятках папок зберігаються чернетки, виписки, сотні відредагованих О. Грушевським словникових статей, згрупованих по повітам.

14 листопада 1929 р. Неодмінний секретар Академії наук одержав звіт Історично-географічної комісії, в якому також йшлося про заплановане видання чергових томів "Історично-географічного збірника": за результатами 1928/29 р. – 15 арк. (том 4-й вийшов у 1931 р. – С. Т.), 1929/30 р. – 25 аркушів, 1930/31 р. – 30 аркушів, 1931/32 р. – 35 аркушів, 1932/33 р. – 40 аркушів [21, арк.1].

На рубежі 1920–1930-х років розгорнулося цькування М. Грушевського та його школи. На процесі СВУ був засуджений один з найближчих співробітників Михайла та Олександра Грушевських Осип Гермайзе. Наприкінці 1929 р. розпочалася "реорганізація" історичних установ ВУАН, яка обернулася на практиці їхнім руйнуванням. Першою була ліквідована кафедра історії українського народу. У 1930 р. березнева сесія Президії ВУАН ухвалила постанову про ліквідацію всіх комісій порайонного дослідження історії України. Припинилося видання журналу "Україна", а підготовлений до друку черговий номер був негайно знищений. У січні 1931 р. було вирішено реорганізувати очолювану М. Грушевським історичну секцію, створивши на її основі марксистсько-ленінський історичний курс. Навесні того ж року академік був заарештований ДПУ за звинуваченнями у справі "Українського національного центру" [47].

У цих важких умовах Постійна комісія по складанню історично-географічного словника української землі під керівництвом О. Грушевського продовжувала працювати. Згідно ухвали сесії II (Соціально-економічного) відділу ВУАН від 8 травня 1930 р. робота Історично-географічної комісії була спрямована на укладання "районових словників" [21, арк.30]. З 1 серпня 1930 р. був виведений зі складу комісії племінник О. Грушевського Сергій Шамрай, а з 15 серпня – О. Грушевська та Г. Шамрай [21, арк.23]. І все ж О. Грушевський планував і далі продовжувати свої дослідження. На засіданні комісії 13-14 жовтня 1930 р. під головуванням М. Ткаченка (за відсутності О. Грушевського, які стали на той час вже частими) комісія заслухала п'ятирічний план керівника комісії проф. О. Грушевського. Зокрема, особисто О. Грушевський мав підготувати районні словники "Городнянщина" (1931-1932 рр.) та "Прилуччина" (1932 р.), кожний обсягом по 12 друк. аркушів. "По лінії дослідження залюднення" було заплановано монографічні дослідження О. Грушевського "Заселення Лівобережжя в XVII-XVIII ст." (1931-1932 рр.) та "Замок і місто XVI ст." (1933 р.), по 10 аркушів кожне [48, арк.1-2]. 18 березня 1931 р. у записці до Видавництва ВУАН говорилося, що вже 10 квітня О. Грушевський готовий подати дослідження "З історії заселення Гетьманщини" на 8 аркушах, з трьома мапами розміру сторінки (воно саме додруковувалося на машинці), а до 15 грудня – словник "Городнянщина" на 12 аркушах, з 8-ма мапами розміру сторінки. Словники "Південна Волинь" та "Остерщина", а також власні монографії мали подати також О. Баранович і М. Ткаченко [49, арк.1].

Проте ці плани так і залишилися на папері. У 1932 р. робота комісії фактично призупинилася. Так, все перше півріччя 1932 р. О. Грушевський перебував у відпустці. На посаді голови комісії його заміняв О. Баранович. Весь цей час члени комісії намагалися "пов'язати свою роботу наукову з практикою соціалістичного будівництва". У зв'язку з цим була обрана нова основна тема діяльності комісії – "Сталінщина в аспекті другої п'ятирічки" [50, арк.1-2].

У Звіті про роботу Другого відділу ВУАН за 1933 р. вказувалося, що історичний цикл "був найбільше засмічений грушев'янцями і великодержавниками". Зокрема, в Історично-географічній комісії працював "великодержавник по ідеології" В. Романовський. Він зірвав роботу над своєю темою "Буржуазні концепції в історії колонізації України", тому був звільнений з ВУАН [51, с.303-304, 309]. "За повний саботаж у науковій роботі" у серпні 1933 р. О. Грушевського було звільнено з Академії наук [4, с.259]. У другому півріччі 1933 р. у зв'язку з утворенням п'яти секторів "за новою стрижневою проблематикою" в структурі Історичного циклу, Історично-географічна комісія перестала існувати [51, с.305]. А через 5 років – у серпня 1938 р. О. Грушевського було заарештовано як "одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації" [4, с.259].

Таким чином, у 1919 – на початку 1930-х рр., незважаючи на нелегкі умови існування, і навіть матеріальну скруту, професор Олександр Грушевський очолював історично-географічний напрямок у діяльності Історично-філологічного відділу Української Академії наук. Під його керівництвом співробітники та члени Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі нагромаджували матеріали, які були необхідні для створення ґрунтового академічного видання. Але внаслідок мізерного фінансування завершити підготовку словника до друку було неможливо. Історично-географічна комісія

започаткувала видання "Історично-географічного збірника", який О. Грушевський не лише редагував, але й був найактивнішим його автором. У 1933 р. керівництво ВУАН згорнуло діяльність Історично-географічної комісії та звільнило О. Грушевського з посади її керівника.

Досвід діяльності О. Грушевського та очолюваних ним інституцій в царині історичної географії можна і потрібно використовувати сучасним дослідникам. На наш погляд, у сучасних умовах керівництву держави слід було б подумати про відродження ідеї створення Історично-географічного словника Українських земель.

Джерела та література

1. Пиріг Р. Я. "Рідний брат Михайла Грушевського" / Р. Пиріг // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89-93.
2. Пиріг Р. Я. Олександр Сергійович Грушевський / Р. Я. Пиріг // Зневажена КЛЮ: Збірник на пошану академіка НАН України Тронька П.Т. / Редкол.: Ю.З. Данилюк (голов. ред.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 173-181.
3. Матяш І. Грушевський Олександр Сергійович / Ірина Матяш // Українські архівісти (XIX – XX ст.): Біобібліографічний довідник. – К.: [Держкомархів України, УНДІАСД], 2007. – С. 170-175.
4. Матяш І. "Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем..." Життєва драма О. Грушевського / Ірина Матяш // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 252-264.
5. Костюк І. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. / Ірина Костюк // Український історик: Журнал Українського Історичного Товариства. – 2002. – Том 39. – № 1/4. – С. 339-363.
6. Приходько Л. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. / Приходько Л. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.12. – С.206-216.
7. Приходько Л. Ф. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. ... канд. істор. наук / Приходько Людмила Федорівна. – К.: Український НДІ архівної справи та документознавства, 2005. – 19 с.
8. Костюк І. В. Олександр Грушевський – літературний критик та історик літератури: автореф. дис. ... канд. філолог. наук / Костюк Ірина Володимирівна. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000. – 20 с.
9. Шихненко І. М. Історичні погляди Олександра Грушевського: автореф. дис. ... канд. істор. наук / Шихненко Ігор Миколайович. – К.: Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2007. – 17 с.
10. Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в історично-філологічному відділі ВУАН у 20-30-х роках XX ст. / Галина Вербиленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 120 с.
11. Вербиленко Г. Праці Постійної комісії історично-географічного словника Української землі ВУАН – джерело написання історії міст і сіл України / Галина Вербиленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 386-396.
12. Вербиленко Г. Роль історико-філологічного відділу ВУАН у розвитку історичної географії в 20-30-х роках XX ст. / Галина Вербиленко // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2011. – Вип. 5. – С. 195-208.
13. Савченко І. Започаткування видавничого проекту Української Академії наук Історично-географічний словник українських земель / Ірина Савченко // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2013. – Вип. 7. – С. 213-222.
14. Савченко І. Заснування Української Академії Наук і заочаткування академічних історично-географічних досліджень / Ірина Савченко // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 7. – С. 277-283.
15. Ананьєва Т. Б. Історично-географічний збірник 1927-1931. Бібліографічний покажчик / Ананьєва Т. Б., Тодійчук О. В. // Український археологічний щорічник. Нова серія. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 376-383. – (Український археологічний збірник, Том 5).
16. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921 / В. И. Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994. – Часть 1. Октябрь 1917 – январь 1920. – 271 с.
17. Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 12003.
19. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12005.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1063.
21. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1064.
22. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12008.
23. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12009.
24. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12011.
25. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12012.
26. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12013.
27. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12014.
28. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12015.
29. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12017.
30. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12020.
31. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12021.
32. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12032.
33. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12028.
34. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12035.
35. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 12098.
36. Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 764 с.
37. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1297.
38. Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. / Олександр Грушевський // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 1-7.
39. Грушевський О. Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в. / Олександр Грушевський // Історично-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1-9.
40. Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. / Олександр Грушевський // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 1-12.
41. Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. / Олександр Грушевський // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 1-8.

42. Грушевський О. Гетьманські земельні універсали 1660-1670 років / Олександр Грушевський // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 53-92.
43. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 14954.
44. Грушевський О. Суличівка на Чернігівщині XVII-XVIII ст. / Олександр Грушевський // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 17-32.
45. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 14832.
46. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1225.
47. Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського / В. Заруба // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105-116.
48. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 11828.
49. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 11743.
50. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 11612.
51. Історія Національної академії наук України. 1929-1933: Документи і матеріали. – К.: [б.в.], 1998. – 544 с.

Трубчанинов С. В. Александр Грушевский и становление украинской исторической географии в 1919-1931 гг.

В статье анализируется деятельность Александра Грушевского (1877-1942) как организатора и активного участника историко-географических исследований в системе Украинской Академии наук в 1919-1931 годах. Во-первых, идет речь о его руководстве Постоянной комиссией для составления историко-географического словаря Украинской земли, которую он возглавил в марте 1919 года. А. Грушевский также был руководителем историко-географической подсекции исторической секции научно-исследовательской кафедры истории Украины, членом многих комиссий ВУАН. Совместно с М. Грушевским редактировал "Труды исторической секции", был членом редколлегии журнала "Украина", "Записок историко-филологического отделения ВУАН". На протяжении 1927-1931 гг. под его редакцией вышло 4 тома "Историко-географического сборника". Плодотворная деятельность ученого на ниве исторической географии оборвалась вначале 1930-х гг. в связи с разгромом исторических учреждений ВУАН.

Ключевые слова: Александр Грушевский, историческая география, комиссия Украинской Академии наук, историко-географический словарь, "Историко-географический сборник".

Trubchaninov S. V. Oleksander Hrushevskiy and the establishment of the Ukrainian historical geography in years 1919-1931

The article examines the activities of Oleksander Hrushevskiy (1877-1942) – organizer and active participant in the historical-geographical research in the system of the Ukrainian Academy of Sciences in 1919-1931, first of all we are talking about his leadership of the Standing Commission for the compilation of historical-geographical dictionary of the Ukrainian lands, which he led in March 1919. O. Hrushevskiy was in charge of historical-geographical research of the Department of history of Ukraine, was a member of many commissions of the Ukrainian Academy of Sciences. Together with M. Hrushevskiy edited the works of the historical section, was a member of the editorial board of the magazine "Ukraine", "Memoirs of the historical-philological Department of the all-Ukrainian Academy of Sciences". During 1927-1931, under his editorship were released 4 volumes of "Historical-geographical collection". The fruitful activity of the scientist in the field of historical geography ended in the early 1930s due to the defeat of historical institutions all-Ukrainian Academy of Sciences.

Keywords: Oleksander Hrushevskiy, historical geography, the commission of the Ukrainian Academy of Sciences, historical-geographical dictionary, "Historical-geographical collection".

УДК 94(477):329.285:82-3"192"

О. М. Зеленьак

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ НЕСТОРА МАХНА У РАДЯНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-х РОКІВ

У статті досліджується процес формування радянською верхівкою образу Нестора Махна. Характеризується зміна радянської концепції від позитивної оцінки Махна до проголошення його поза законом як «дезертира» і «зрадника», де створюється і утверджується образ Махна як кримінальника, а не політичної фігури. На прикладі художньої літератури 20-х років розглядається інтерпретація образу з точки зору різних поглядів на махновщину. Розповідається про створення портрету «батька» Махна спочатку природним шляхом, а потім під диктатом пануючої ідеології, коли він став цілеспрямованим і необ'єктивним.

Ключові слова: Нестор Махно, махновщина, анархізм, громадянська війна.

Махно та махновщина є одним із символів світового анархістського руху, а махновський рух одним зі значних в громадянській війні в Україні. У радянській історіографії і в художній літературі він трактувався однозначно – як куркульсько-бандитська контрреволюція, спрямована проти утвердження радянської влади, комуністичного ладу. Після розпаду Радянського Союзу і краху комуністичної системи історики намагалися відійти від цієї концепції і розцінювали махновщину як самозахист селянства від політики воєнного комунізму. Адже відомо, що Нестор Махно неодноразово виступав у союзі з військовими об'єднаннями Червоної Армії, вніс значний вклад у розгром об'єднаних внутрішніх та зовнішніх антирадянських сил.